

IFS Info 4/1998

Roald Berg

Nasjon - union - profesjon

Forsvaret på 1800-tallet

Innhold

Om forfatteren	4
Introduksjon	5
Forsvarets funksjoner i unionstiden 1814-1905	5
Internasjonal ramme, trusler, garantier og modeller	7
Organisasjon - apparat	10
Teknologi, opprustning og nasjonalisme	12
Avslutning	12
Litteratur	13
Noter	15
English summary	16

Om forfatteren

Roald Berg er dr. art. og førsteamanuensis ved Høgskolen i Stavanger. Han har tidligere utgitt blant annet bind 2 i Norsk utenrikspolitikk historie, *Norge på egen hånd 1905-1920*, Universitetsforlaget 1995.

Berg er for tiden tilknyttet prosjektet Norsk forsvarshistorie. Han arbeider med bind 2 som omhandler unionstiden med Sverige 1814-1905.

Introduksjon

Unionen med Sverige var den viktigste rammen både for Norges utenrikspolitikk og for forsvaret på 1800-tallet. Utenrikspolitikken ble fastlagt i Stockholm. Forsvarets offisielle hovedoppgave var å forsvare unionsrikene mot ytre trusler. Slik sett var den nasjonale selvstendigheten som ble proklamert i 17. mai-grunnloven i 1814, beskåret. Men samtidig måtte Sverige akseptere at det Norge som var militært nedkjempet og tvunget inn i unionen, fikk beholde et selvstendig militært forsvar. Forsvaret ble dermed et av de viktigste symbolene for den selvstendige norske stat på 1800-tallet. Temaet for denne artikkelen er for det første spenningsforholdet mellom forsvarets avhengighet av unionen og dets bidrag til nasjonens vekst i det århundret som i europeisk historie generelt var preget av stats- og nasjonsbygging.¹

Det 19. århundres europeiske historie kan videre karakteriseres med stikkord som industrialisering og demokratisering, profesjonalisering og vitenskapeliggjøring. En rekke epokegjørende teknologiske innovasjoner fikk store samfunnsmessige virkninger. Spenningsforholdet mellom trusselanalyse og teknologi vil derfor være et annet tema for en analyse av det norske forsvarets 1800-tallshistorie. Et tredje vil være hvordan det militære apparatet, som var en del av 1800-tallets norske "embetsmannsstat", ble forsøkt underlagt demokratisk kontroll i en tid da profesjoner og ekspertstyre - også i forsvaret - fikk større innflytelse og selvbevissthet på sine saksområder i kjølvannet av de teknologiske endringene.

Jeg vil i det følgende reflektere omkring forsvarets indre rolle i unionen og nasjonen. Deretter vil jeg diskutere trusselbildet på 1800-tallet. I et avsnitt vil jeg skissere det militære apparatet som ble etablert i begynnelsen av perioden. Til slutt vil jeg drøfte de teknologiske endringer som om lag midt på 1800-tallet aktualiserte spørsmålet om organisatoriske endringer i forsvarets administrative, politiske og faglige ledelse.

Forsvarets funksjoner i unionstiden 1814-1905

Forsvaret - den organiserte militærmakt - hadde flere funksjoner i unionstiden 1814-1905. For det første var forsvaret i utgangspunktet et apparat i kongens hånd. Men i kraft av Grunnloven, som Karl Johan med visse justeringer aksepterte som et grunnlag for unionen, var deler av dette apparatet, nemlig deler av vernepliktsmassen, unndratt fra kongens fulle kontroll og disposisjonsrett. Det såkalte landvernet skulle således ikke kunne sendes ut av landet. Dette hadde i begynnelsen av unionstiden ingen betydning, for landvernet var ikke organisert i militære avdelinger, det var en sovende del av det militære apparatet. Men det kunne aktiviseres. I de siste desennier av unionstiden sørget Stortinget for at landvernet ble styrket, mens den delen av hæren som kongen kunne benytte også utenfor landets grenser, nemlig linjen, ble svekket.

Grunnloven utstyrte Stortinget med et spesielt maktmiddel overfor kongemakten, nemlig rett til å bevilge - og nekte å bevilge - midler til statens utgifter, også til forsvaret. Grunnloven begrenset også kongens bruk av forsvaret til krigføring ved at norske styrker ikke skulle kunne anvendes til angrepskrig uten Stortingets samtykke og ved at de norske styrkene aldri skulle kunne "overlades i fremmede Magters Tjeneste" (§ 25).

Selv om stattholderen, det norske forsvarets øverstkommanderende på kongens vegne, var svensk fram til 1829, kan vi altså fastslå at det i kraft av Grunnloven eksisterte et spesifikt norsk forsvar allerede fra unionens første dag, et forsvar som altså delvis var utenfor kongens fulle kontroll.

Forsvarets militære funksjon i forhold til ytre trusler endret seg trolig lite i løpet av den 91 år lange unionstiden. Den mest sannsynlige potensielle trusselen mot Norge var hele tiden stormaktsnaboen Russland. Men de første og de siste ti-årene kunne også unionspartneren Sverige fra tid til annen fortone seg som en militær trussel mot Norge og Stortinget. Under

Karl Johan ble trusler om bruk av forsvars-makten, som altså kommandomessig var underlagt kongen, flere ganger brukt for å tvinge Stortinget til å gjennomføre politiske vedtak; ved minst ett tilfelle er det mye som tyder på at Karl Johan overveide å benytte det norske og det svenske forsvaret til å gjennomføre statskupp i Norge. Også den siste unionskongen, Oscar II, vurderte å bruke militærapparatet mot Stortinget. Striden om forholdet mellom landforsvarets oppbud, linjen og landvernet, må ses blant annet på denne bakgrunn. Diskusjonen om forholdet mellom de to oppbudene pågikk fra unionens første til siste dag, og danner sammen med vernepliktsspørsmålet en sammenbindende tematikk for 1800-tallets norske politiske historie.

Begge temaer hadde også forbindelse med den viktigste trusselforestillingen, nemlig den russiske. I nordområdene ble den russiske trussel dessuten mot slutten av perioden supplert med en viss frykt for den gryende fennommanien - den finske nasjonale vekst, som pågikk parallelt med den norske. En finsk innvandring til Norge og enkelte stor-finske ytringer, kunne gi argumenter for en viss militær vaksomhet. Denne vaksomheten mot Finland hadde trolig en selvstendig plass i trusselvurderingen og vernepliktsdebatten som medvirket til gjennomføringen allmenn verneplikt i Nord-Norge i 1897.

Forsvaret hadde også indre oppgaver. Militærmakten skulle i henhold til Grunnloven (§ 99) settes inn hvis den offentlige ro og orden var truet. I den europeiske reaksjonsperioden etter Wien-kongressen i 1815 var både kongen og regjeringen på vakt. Medlem av interimregjeringen Niels Aall noterte i oktober 1814 for eksempel at statsrådets hovedoppgaver var overholdelsen av Mossekonvensjonen, innkalling av det overordentlige Storting, samt "bevare saa meget (som) mueligt den indvortes Roe".² Stattholderne rapporterte regelmessig om hvordan forsvaret som en siste utvei var i beredskap og fra tid til annen ble brukt for å forebygge eller slå ned bonde- eller arbeideruro. Forsvaret var embetsmannsstatens sosiale forsvarsmiddel. Offiserene var da også en selvsagt

del av landets sosiale og politiske embetsmannseliten: "Der gives ingen Rangs-personer ... i Norge uden Embædsmand, ... lige fra Chefen for den dømmende Magt ... til ... en Lieutenant paa Vardøe ...".³

Forsvarets apparat hadde dessuten på 1800-tallet, særlig i første halvdel, en viktig kompetanse for statens indre vekst, nemlig ingeniørutdanning og anleggsledelse. I det som er kalt "kommunikasjonsstatens" tidsalder, ble det å utvikle kommunikasjonsnettverket "en sentral oppgave i det nye Norge",⁴ som i hele Europa. Forsvaret hadde særlig i det fattige Norge en viktig rolle som utdanningsinstitusjon for den fysiske kommunikasjonsutbyggingen og kartleggingen av landet. Inntil det nystartede universitetet fra 1813 kom i gang med undervisning i det vesentlige til embetsutdanninger i teologi og jus, var krigsskolen ("Den matematiske skole") i Christiania og bergakademiet på Kongsberg Norges eneste vitenskapelige undervisningsanstalter. Krigsskolen beholdt sin funksjon som landets viktigste - og eneste - utdanningsinstitusjon for ingeniører til den omfattende systematiske veibyggingen som startet opp i Norge fra omkring 1800. Veiarbeiderne på hovedveiene var soldater (bønder hadde arbeidsplikt på lokale veier), veiingeniørene og arbeidslederne var offiserer. Det samme gjaldt for kanalbyggingen. Passasjertrafikken langs kysten, som også startet i første halvdel av 1800-tallet, ble besørget av marineoffiserer, slik at det gjerne var "en orlogsmæssig tone" ombord i kystrutebåtene.⁵ Fra 1785 startet kartleggingen - trianguleringen - av kystlinjen opp i Sør-Norge. Mellom 1828 og 1845 gjennomførte norske sjøoffiserer den første systematiske oppmålingen av kystfarvannene i Nord-Norge, skjønt allerede i 1816 ble det avsendt en marineeskadre til Finnmark med ordre om blant annet å kartlegge "den Norske Kyst". Først fra 1867 begynte oppplodnings-arbeidet på fiskebankene utenfor norskekysten - under kommandørkaptein S. Müllers ledelse.⁶ Forsvarets sentrale rolle i det nasjonale kart-leggings- og oppmålingsarbeidet kommer til uttrykk ved at Marindepartementet

ved opprettelsen i 1818 hadde ansvaret også for fyrvesenet, los-, havnevesen mm. Postvesenet var i lange perioder organisert i Marindepartementet (fra 1861 Post- og Marine-departementet).

I den internasjonale litteraturen har det vært påpekt at forsvarets teknologiske kyndighet under 1800-tallets industrielle utvikling medførte at offiserene utviklet en særlig kompetanse også for vitenskapelig ledelse og som industrielle gründere.⁷ I Norge tok industrialiseringen fart midt på 1800-tallet med hovedstaden som sentrum, støttet og oppmuntret av landets embetsmenn, hvorav "den mest iøynefallende gruppen" var offiserene. "Blant gründerne var de ofte forvalterne av den tekniske innsikt."⁸ En av dem, premierløytnant Peter Steenstrup, førte Norges første dampskip, "Constitutionen" til kai og grunnla i 1841 Aker mekaniske verksted. Forfatteren Dag Solstad gir et entusiastisk tidsbilde av hans og hans tids fascinasjon for teknologi og framskritt og av å bygge landet,¹⁰ det var sider av samme sak. På svensk side er det påpekt at den moderne oppfatningen av militærapparatet som en økonomisk belastning for samfunnsutviklingen først gjorde seg gjeldende fra midten av 1800-tallet. Først deretter ble det vanlig å skille mellom samfunnets nærende og tærende lemmer, og forsvaret ble i økende grad sett på som en byrde.¹¹ Militærapparatets synkende status i den nasjonale mentalitet kan trolig etterspores også i Norge i denne perioden, selv om forsvaret her til lands fikk styrke av 1890-årenes kulminasjon av den politiske motstandskampen mot Sverige og kongemakten. Forsvarets medvirkning i den separatistiske aksjonen i 1905 gjorde utvilsomt de militære mer populære enn de har vært verken før eller siden.

Forsvaret hadde en sentral rolle som nasjonalt sammenbindende element for et land som var isolert og splittet i bygdesamfunn med ulike økonomiske og kulturelle særtrekk. Verneplikten og militærtjenesten bidro til "fornorskning" av befolkningen. Mot slutten av 1800-tallet bidro også forsvaret til en indre kolonisering i indre Troms og Finnmark ved at verneplikten ble gjennomført også i Nord-Norge. Forsvaret ble en kraft på linje med nydyrking, veibygging og

kirkelig misjonsvirksomhet til å gjøre de nasjonale minoritetene, samene og kvenene, norske, og til å gjøre området norsk.

Kulminasjonen for forsvarets stats- og nasjonssammenbindende rolle er, som antydnet, den nasjonale konsensus om forsvarsstyrkingen i 1890-årene fram til den samstemmige oppslutningen om forsvaret i 1905. Hvorvidt det var forsvaret eller politikerne som sikret at 7. juni-vedtaket ble gjennomført på fredelig vis, kan diskuteres.¹² Men forsvarets symbolske og psykologiske rolle som uttrykk for en norsk vilje og norsk samhold, er uomtvistet. 1905 representerer et høydepunkt for forsvarets rolle som statskonstituerende apparat.

Endelig hadde kontrollen over forsvaret en viktig rolle i 1800-tallets politiske hovedmotsetninger. Hovedtendensen i løpet av første halvdel av århundret - til 1860-årene - var at den politiske kontrollen gikk over på regjeringens hender; at den norske regjering i stadig større grad sikret nasjonal kontroll over forsvaret. Deretter ble kampen om forsvaret en del av kampen om parlamentarismen og dermed om sivil kontroll over militærapparatet.

Forsvaret hadde altså flere funksjoner på 1800-tallet. Det bidro til nasjonens konsolidering, sammenbinding og indre vekst. Samtidig var dets primære funksjon å kunne møte ytre trusler. Trusselanalyse og trusselnivå påvirket derfor forsvaret og forsvarets utvikling. De internasjonale rammer var med på å bestemme hvordan forsvaret så på seg selv og hvordan det ble utformet av kongen og politikerne.

Internasjonal ramme, trusler, garantier og modeller

Wien-kongressen i 1815 erkjente de endringene i det nordiske to-statssystemet som hadde funnet sted i 1809 og 1814, da henholdsvis Finland ble utskilt fra Sverige og overført til russisk overhøyhet, og Norge ble utskilt fra Danmark og tvunget inn i personalunion med Sverige. Det innebar at det med stormaktenes samtykke var etablert et nytt balansesystem i Nord-Europa. Det

kunne altså med rimelighet sies at Norge ikke var truet fra noen kant. Fredsperioden varte lenge. Fra Wien-kongressen til Krim-krigen 1854-56 var det ingen stormaktskrig i Nord-Europa. Og krigsbegivenhetene i Østersjøen under Krim-krigen berørte ikke Norges forsvar, iallfall ikke direkte. Indirekte kan det imidlertid spørres om Novembertraktaten av 1855, som innebar at Storbritannia og Frankrike forpliktet seg til å beskytte Norge militært mot Russland, fikk militære konsekvenser på noe sikt. Svaret er trolig negativt. Det norske forsvaret fortsatte å være lite og ubetydelig i sammenlikning med det svenske. Verken det norske eller det svenske forsvaret inngikk noen form for samarbeid med de vestlige stormaktene.

De fleste stater hadde bygd ned forsvarsmakten etter Napoleonskrigene. Forsvarsmaktens indre oppgaver, beskyttelsen av den indre orden, ble mange steder forsvarets hovedoppgave i årtiene etter Napoleonskrigene, og dette krevde ikke store hærer.¹³ Men 1830-revolusjonen og 1848-revolusjonene gav gjenlyd også i Skandinavia. I 1848 gikk menneskeliv tapt i opptøyer i Stockholm, mens thranitterne i Norge noen år senere ble lempelig, men bestemt møtt av myndighetene, inkludert forsvaret.

Grenseforholdene i nord var imidlertid uklare. Først i 1826 ble grensen mot Russland fastsatt. De forente rikenes naboskap til en av Wien-systemets stormakter kunne gi grobunn for forsvarspolitisk engstelse. Engstelsen kunne på svensk side støtte seg på det russiske ekspansjonistiske program i det såkalte Peter den stores testamentet, et falskneri som ble offentliggjort i Paris under Napoleons russiske felttog.¹⁴ Selv om "den russiske trussel" aldri fikk den dominerende plass i det norske som i det svenske trusselbildet, var det ved siden av Sverige først og fremst Russland som framstod som en potensiell trussel mot kongeriket, eventuelt som et ledd i en plan for å kontrollere hele den skandinaviske halvøy. I tillegg ble både Russland og som nevnt Finland oppfattet som lokale trusler i Nord-Norge i siste halvdel av perioden. Nord-Norge kom imidlertid tidlig i forsvarsmaktens spesielle søkelys. For

sjøforsvaret begynte en spesiell orienteringen mot nordområdene allerede i 1816.¹⁵ Bak-grunnen var både sikkerhetspolitisk og næringspolitisk. Allerede i 1817 rapporterte således stattholderen at en norsk marine-ekspedisjon hadde bortvist russiske fiskere som hadde etablert seg på finnmarkskysten: "une belle ouverture, à corriger les abus, qui se sont introduits sur cette frontière éloignée".¹⁶ Man kan ane en langsiktig oppdemningspolitikk overfor den russiske stormaktsnaboen som munnet ut i et sikkerhets- og næringspolitisk postludium i årene etter unionsoppløsningen, da de siste tradisjonelle forbindelseslinjer til Norge for russiske fiskere ble kuttet.¹⁷

I siste halvdel av 1800-tallet ble også Prøyssen framstilt som en trussel mot Skandinavia. I hovedsak var imidlertid en tysk trussel aldri mer forsvarspolitisk aktuell enn som et vikarierende argument for skandinavismen. Svensk-ledet og motivert av kongemaktens ønske om å reetablere Sverige som regionens ledende makt, ble imidlertid skandinavismens tiltrekningskraft på norsk side i det vesentlige nøytralisert av den overordnede skepsisen mot "amalgamasjon", selv om det i kjølvannet av den tyske og den italienske samling kunne hevdes at tiden var omme for småstatenes selvstendighet. Først og fremst hadde Norge i kraft en beliggenhet så fjernt fra det som utenriksminister Jørgen Løvland i 1905 kalte "de europæiske krigerstater",¹⁸ at isolasjonen i seg selv var trygghet nok.

Isolasjonslinjen i norsk forsvarspolitisk tenkemåte fikk et berømt uttrykk på Eidsvoll, formulert av Nikolaj Wergeland: Norge var betryggende isolert fra de europeiske stormakter ved "et svælgende Dyb" av hav og bak "Pallisader" av fjord og fjell.¹⁹ Dessuten kunne det søkes trygghet bak stormaktenens intervensjons-prinsipp - en kollektiv stormaktsgaranti. Overfor Karl Johan truet Stortinget med å appellere til stormaktene hvis konstitusjonen skulle bli angrepet. Karl Johan viste også til faren for stormaktsintervensjon for å tvinge Stortinget i kne.

En tredje sikkerhetsforestilling er vagere og

forsiktigere formulert. I en militær lærebok fra Karl Johan-perioden antydes det at et russisk angrep kan slås tilbake i samarbeid med "allierte". Det er mistenkelig fordi Karl Johans og hans etterfølgeres politikk var nøytralitet og vennskap med alle stormakter. På Eidsvoll i 1814 minnet man om at Norge ville bli alvorlig skadet dersom man på nytt kom i konflikt med England.²⁰ Mot slutten av 1800-tallet, da trusselbildet fremdeles var dominert av Sverige og Russland, nå komplettert av Tyskland, søkte statsminister Johannes Steen kontakt med britene under krisene med Sverige.²¹ Sommeren og høsten 1905 sa man i regjeringen at unionsoppløsningen ville lykkes raskt og uten krig bare man greide «at mobilisere kong Edward».²² Samlet gir dette grunn til å spørre om Storbritannia allerede tidlig på 1800-tallet kan ha framstått som en potensiell militær støtte - eller retttere sagt beskytter.

Det fantes en sikkerhet i tillegg - i landet selv, nemlig den norske folkekarakteren. I et hundre års tilbakeblikk fortalte oberst Angell i 1914 om de djerpe nordmennenes motstandskamp i sjuårskrigen før 1814: "I laser var soldatene klædd, og det midt paa vinteren; tørfisk og umalt havre var undertiden kosten", men sloss, gjorde de med bravur.²³ I begynnelsen av 1820-årene, da forsvaret i realiteten ikke var operativt, hyllet dikteren Jens Zetlitz de "Norske Krigere" for fryktløshet i forsvaret av Norges frihet ("Han frygter Intet, men alt frygter ham./Han ser Faren, og leer").²⁴ I samme ånd heter det i den "patriotiske vellyst"-perioden umiddelbart etter 1814,²⁵ at de norske soldatene ville avskrekke fienden i kraft av fødsel og avstamning ("Tamberskjelveres Afkom").²⁶ I 1836 uttalte stortingsmann Ole Gabriel Ueland som begrunnelse for å holde igjen på forsvarsutgiftene: Det var ikke "det Materielle, men Nationalkraften og Nationalfølelsen ... [man bør] i en krig fornemmelig regne paa".²⁷ Fra slutten av 1820-årene ser det ut til at 1814-politikernes utrygghetsfølelse i forhold til Sverige ble avløst av en ny politikergenerasjons avvisning av den ansente verbale forsvarsholdningen hos de eldre. I stedet ble

intelligenspartiets forsvarspolitiske program - i likhet med Uelands og Johan Sverdrups - at kjærligheten til statsforfatningen var "det bedste og efter Landets Beskaffenhed det eneste Forsvar",²⁸ det vil si: det eneste forsvar som ville nytte.

Trolig har Uelands hovedformål vært å spare penger. Likevel kan det spørres om ikke det norske selvbildet, både med 1814-generasjonens svulstige heltedyrking og 1890-årenes selvbevisste unionsaktivisme faktisk regnet med at en norsk mental småstatsstyrke i seg selv ville kunne skremme fienden fra å angripe Norge. Den norske frivillige innsatsen i Danmark og andre steder må undersøkes i dette lys. Angells berømte svermeri for det lille, men heltedige Montenegro gir også inntrykk av småstatsborgerens moralsk-psykologiske selvbevissthet. Bevisstheten om eget lands litthet og egne krefters verdifullhet søkte trolig støtte og bekreftelse i dyrkingen av påstått beslektede folks heltedige selvstendighetskamp, enten det var på Balkan eller i Sør-Afrika, hvor boerne satte seg til motverge mot britene.

Prøyssen og Sveits synes å være 1800-tallets militærorganisatoriske modell-land. De to lands modellroller splittet og organiserte den forsvarspolitiske debatten i tilhengere av moderne og velorganiserte hærer og militslignende folkehærer - selv om retorikken fordunklet debatten. Det viktigste militære mønsterlandet for fortsatt verneplikt etter Napoleonskrigene var Prøyssen, som opprettholdt systemet av militære, ikke demokratiske grunner. Reformen i retning av en harmonisering med det svenske forsvaret, begrunnet med en felles russisk trussel mot De forente riker, ble av Sverdrup avvist med den begrunnelse at enhver prøyssisk-inspirert forandring var militaristisk, mens det angivelige sveitsisk-inspirerte militssystemet (folket i våpen) ble idealisert. I realiteten var den effektive prøyssiske militærmaskin den militære modell også for Norge, såvel hva gjaldt ledelse (generalstabsinstitusjonen) som rekruttering (vernepliktsens suksessive utbygging).

Forsvaret ble i store deler av 1800-tallet oppfattet som en reell forsvarsgaranti mot ytre trusler. For det første var den offisielle doktrinen, slik den ble forelest i den høyere offisersutdanningen, at et russisk angrep på De forente rikene, ville la seg slå tilbake av de forente militære kreftene.²⁹ For det andre gjennomførte Stortinget og regjeringen som kjent på 1890-tallet en kraftig opprustning på samme tid og på samme måte som i mange andre europeiske land, også derved at de militære autoriteter var uenige seg imellom.³⁰ Også den norske sjømilitære uenigheten omkring 1905, den såkalte Admiralstriden, bør derfor trolig relateres til internasjonale marinedebatter, nemlig striden mellom "Mahan-ismen" og den fransk-kontinentale "jeune école".

Mahanismen refererer til den amerikanske marinehistorikeren Alfred Mahan, som i en innflytelsesrik bok i 1890 for det første argumenterte for at store krigsflåter innebar økt innflytelse i internasjonal politikk, og - for det andre - at sjøkrigens seier lå i slaget. Følgelig måtte marinen legge hovedvekten på å bygge opp større slagskip. Den franske "jeune école"-doktrinens mål var derimot å hindre at en fiende fikk oppnå kontroll over kysten og de tilstøtende havområder utenfor. Avanserte moderne våpen ombord i relativt billige og små fartøyer skulle oppnå dette ved å drive handelskrig og bryte fiendens evne til å blokkere havner eller angripe mål på land.³¹ I Norges tilfelle kan man spørre om den internasjonale marinedebatten på 1890-tallet kan ha lagt grunnen til en styrking av den nasjonale selvbevisstheten som følge av at ny teknologi syntes å gi økte muligheter for småmaktenes kyst- og skjærgårdsforvar mot stormaktenes skipsmastodoner. Et tidlig uttrykk for en mulig tenkning i denne retning kan være en norsk militæreteoretiker, som allerede i 1840 konkluderte at utviklingen av "svømmende Kasteller" - foruten å gjøre krigføringen latterlig dyr (slik at seier til sjøs ble mer avhengig av "pecuniære Midler, end af personlige og intellectuelle Egenskaber"), økte forsvarerens muligheter for knappenåls- og geriljaliknende forsvarsstrategier - eller med andre ord

kystforsvaret og skjærgårdsflåtenes muligheter.³²

Organisasjon - apparat

Norge var i utgangspunktet sommeren 1814 relativt sett en av Europas mest opprustede stater målt i antall hoder. I en utredning til Stortinget ble det hevdet at den norske militærmakten fra 1810-1814 var større i antall enn noen annen europeisk hær i forhold til folketallet: Hver fjerde våpenfør mann mellom 20 og 40 år gammel ble utskrevet, en større utskrivning enn både i Prøyssen og i Danmark.³³ Av en samlet befolkning på 885.000 var 24.000 i linjen, 9.000 i landvernet, og dertil kom offiserene og sjøforsvaret.

Dette veldige apparatet ble demontert etter nederlaget i den korte krigen med Sverige sommeren 1814. Mannskapene, inkludert halvparten av de vervede,³⁴ ble straks dimittert. I november utgikk skriv fra 2. departement at den optiske kysttelegrafen skulle nedlegges.³⁵ Også en rekke skanser ble nedlagt i årene etter 1814, mens festningene, f.eks. Kongsvinger mistet sitt skyts.³⁶ Forsvaret "bragtes i en svakhetstilstand, som for en nutidsbetragter synes næsten utrolig", het det hundre år senere.³⁷ Nedbyggingen ble formalisert ved vernepliktsloven av 1816 og armeplanen av 1817 (som ble stående til 1854). Armestyrkene ble halvert til 12.000 i linjen, hvorav 2.000 vervede; tjenestetiden i linjen ble nedsatt fra 10-12 til 5-7 år; øvelsestiden ble i 1817 fastsatt til 25 dagers rekruttskole og deretter 10 dagers tjeneste pr. år, mens landvernet ikke skulle øve i fredstid, og marinen i det vesentlig skulle rekrutteres ved verving,³⁸ skjønt i en studie om landvernet ble det i 1830 presisert at også landvernet, som i henhold til Grunnloven ikke kunne benyttes utenfor landets grenser, skulle kunne benyttes i marinens tjeneste innenfor sjøgrensen.³⁹ Også avdelinger og enheter ble endret i årene etter 1814. For marinen ble i teorien kontraksjon snudd til vekst med den gigantiske marineplanen av 1818, som imidlertid aldri ble virkeliggjort. Statens finanser tillot det ikke. Det var dessuten uenighet om hva slags sjøforsvar Norge hadde

behov for. I slutten av 1830-årene kom man fram til enighet om at landet i hovedsak skulle ha en skjærgårdsflåte, og ikke en såkalt havgående orlogsflåte, som kunne ta kampen opp med fienden utaskjærs.⁴⁰ Først etter at juli-revolusjonen i 1830 førte til destabiliserende uro i den europeiske maktbalanse, ble De forente rikene igjen sakte men systematisk utstyrt med (militære) telegraflinjer. I forbindelse med Tysklands samling ble landforsvaret for alvor styrket, idet verneplikten i Sør-Norge ble innført i 1876. Retorikken bak denne reformen var demokratisk. Realiteten synes mer å ha vært militær.⁴¹ Prøyssens suksess inspirerte også det norske militæret. Politikerne ble lydhøre.

På bakgrunn av at Karl Johan og Sveriges hovedformål med unionen var forsvarsmessig, kan det imidlertid spørres hvorfor Karl Johan godtok nedbyggingen av det militære apparatet i årene etter 1814 - og fremfor alt hvorfor han godtok at landvernet ble unntatt fra hans frie disposisjonsrett.

Begge spørsmål synes å ha sammenheng med manglende tillit til motparten. Grunnlovsbestemmelsen om landvernet ble således kraftig utvidet under revisjonen høsten 1814. Landvernet, som altså ikke var operativt, ble i 1827 av senere Marineminister Herman Foss framstilt som "denne Muur om Landets Frihed".⁴² Allerede våren 1814 hadde en svensk general overfor Karl Johan pekt på at den norske armé helst burde oppløses i sin helhet da "den bevarer en viss animositet mot svenskerne, som man maa søke at utrydde".⁴³ Etter at unionen var etablert, kjempet de svenske kongene og etterhvert skandinavistisk innstilte norske politikere for å styrke linjen, slik at fellesforsvaret kunne styrkes. Selve forsvarets størrelse og fordelingen på linje og landvern, var altså under debatt under hele unionstiden. Debatten avspeilte ulike trusselanalyser: vaksomheten mot Sverige eller mot Russland.

Rekrutteringsmåten var et annet debatt-tema. 1816-ordningen gjenopprettet langt på vei den gamle bygderekrutteringen til armé-tjeneste, selv om Grunnloven fastslo allmenn og lik verneplikt for alle landets mannlige borgere. En rekke

yrkesgrupper var nemlig fritatt for enhver militærtjeneste. Dertil kom at enhver rekrutt kunne leie en stedfortreder - stillingsretten, som ble stående til 1876. Debatten om dette rekrutteringssystemet fulgte også 1800-tallets politiske liv, inntil den Sverdrup/Hjortske hærordning av 1887 innebar et vedtak om oppsetting av landvernet, og 1897, da verneplikten ble gjennomført i hele riket, også Nord-Norge. I debatten om verneplikten ble en hel rekke argumenter benyttet. Spørsmålet om forsvaret ble et viktig frontavsnitt i den konstitusjonelle kampen mellom kongemakten, regjeringen og Stortinget. Forsvarsspørsmålet ble politisert som følge av striden mellom statsmaktene, på samme måte som de fleste politiske spørsmål i 1880-årene.

Men forsvarets spørsmål hadde selvsagt i hele århundret en faglig kjerne. Også om den var det ulike syn. Strid mellom forsvarsgrener er et selvsagt tema for analysen av forsvaret og forsvarsapparatet, særlig ettersom de teknologiske omveltningene nødvendiggjorde harde prioriteringer om ikke av andre, så av økonomiske grunner.

Forholdet mellom Armé-/Marinestyrelsen og Armé-/Marinedepartementet var også et debatt-tema i hele perioden. Allerede fra 1823 ble det tatt til orde for sammenslåing av de to departementene. Fra 1845 og framover kom forholdet mellom departementer og våpenstyrer under debatt. Denne debatten må analyseres i lys av to innfallsvinkler; den unionspolitiske og den teknologiske.

Forholdet mellom det unionelle og det nasjonale forsvaret kommer også inn som et undertema for en kartlegging av det unionspolitiske apparat. Den svenske målsettingen med unionsinngåelsen ble aldri oppnådd blant annet fordi det ikke ble etablert et apparat for å få det til. Statsrådsavdelingen i Stockholm hadde militære medarbeidere, men de hadde ingen selvstendige funksjoner. Ved stattholdersekretariatet i Kristiania var det ti medarbeidere i greve Essens tid (1814-1816), men under greve Mørners normaliseringsbestrebelse (fra 1816) hadde stattholderen bare

to militære og en sivil medarbeider, og det til tross for at han var militær øverstkommanderende i kongens fravær.⁴⁴ Heller ikke i Stockholm ble det etablert noe apparat for det unionelle fellesforsvaret. I den svenske forsvarsledelsens arkiv er derimot Norge katalogisert som "utland". Generelt var det i hele unionstiden svært få bånd som knyttet De forente riker sammen.

Teknologi, opprustning og nasjonalisme

Teknologihistorikeren Martin van Creveld har minnet om at den militærteknologiske endringsprosessen fram til 1830-tallet gikk såpass langsomt at en europeisk offiser kunne regne med å bruke noenlunde samme krigsinstrumenter i hele sin karriere, mens det under "the Age of Systems 1835-1945" skjedde en rykkevis utvikling av krigsteknologien som det ikke var lett å fatte betydningen av. Innovasjoner og forbedringer strømmet på, men det var aldri mulig å vite hvilke endringer som var kommet for å bli og hvilke som var blindspor.⁴⁵ Selv ikke militærteoretikerne Clausewitz og Jomini var i stand til å oppfatte de teknologiske og logistiske endringenes store implikasjoner, men fortsatte å være opptatt av de erfaringer man hadde høstet av Napoleons massearmeer.⁴⁶ Dette er noe av bakgrunnen for at den norske forsvarsteknologidebatten var uklar og ubestemt, og at man fortsatte å bygge krigsskip som var akterutseilt før de var gått av stabelen.

En viktig implikasjon av endringstaktens økte hastighet er framveksten av en høyt profesjonalisert militær ekspertise. Den militære profesjonaliseringen forsterket kanskje skillene mellom politikk og diplomati på den ene siden og politisk ledelse på den annen. Krig var soldatens ansvar, mens politikken var diplomatiets; Clausewitz' helhetstenkning (krig som fortsettelse av politikken med andre midler) fikk ikke gjennomslag for eksempel i Sverige på 1800-tallet.⁴⁷ I Norge kan kanskje Sverdrups politisering av forsvaret settes inn i en slik

sammenheng: Sammenslåingen av de to militærdepartementene og etableringen av et felles forsvarsdepartement i 1885 kan tolkes som en politisk styrking av forsvaret. Samtidig virket den teknologiske utviklingen i retning av spesialisering også på dette området. Rustningskappløpet fikk de viktige implikasjoner at et militært-teknologisk kompleks iallfall fra 1880-årene - og iallfall hos stormaktene - ble heltidsengasjert med krigsplanlegging også i fredstid.⁴⁸ Krigsplanlegging og rustningskappløp medførte videre en militarisering også av innenrikspolitikken.⁴⁹ Det har vært hevdet at den norske og den svenske opprustningen i 1890-årene mot unionsmotparten først og fremst må forstås på denne internasjonale bakgrunnen.⁵⁰

Teknologi-kappløpet fikk naturligvis betydning for konkurransen mellom våpengrener. Muligens kan man ane slike implikasjoner i en (av flere og motstridende) forsvarspolitiske programerklæringer hos Sverdrup (denne er fra 1876):

det maa være klart for enhver, som har fulgt Krigsmateriellets Udvikling i den senere Tid, at for os Opgaven ene og udelukkende maa være den, at skabe et sterkt Landforsvar med et Søforsvar, der kan tjene dette til Hjælp og Assistance. Hovedvekten maa lægges paa Landforsvaret.⁵¹

Kanskje var den fundamentale motsetningslinjen i 1800-tallets forsvarsdebatt mer en kamp mellom våpengrener enn mellom ulike syn på unionen og nasjonen. De teknologiske kvantesprangene som er representert av for eksempel propellen og maskingeværet medførte iallfall en kostnadsøkning som gjorde prioritering til et nøkkelord - i det minste for en liten stat som Norge.

Avslutning

Forsvarets historie på 1800-tallet er naturligvis en del av nasjonens og verdensdelens historie. Det 19. århundres overgripende endringsprosesser må danne utgangspunkt og bakteppe for

en analyse. En tilnærming til det norske 1800-tallsforsvaret må derfor ta utgangspunkt i at det etter de svenske erobrerens mening skulle være et ubetydelig element i det svenske forsvar av den skandinaviske halvøy - ubetydelig fordi man i første omgang ikke kunne vite om offiserenes lojalitet uten videre lot seg korrigere fra den danske til den svensk-norske kongen. I neste omgang ble forsvaret imidlertid et viktig element i den norske nasjonale konsolidering og indre vekst som følge av forsvarrets særlige kvalifikasjoner og kompetanse. Den internasjonale teknologiske revolusjon, "rail, rifle, telegraph", virket i Norge som overalt i retning av profesjonalisering og kostnads-eksplosjon, mens den samtidige internasjonale tendensen til økt makt for politikere og parlament - demokratiseringen i Norge -, innebar både en utvikling i retning av maktkamp mellom de forsvarspolitiske eksperter, og i retning et internasjonalt våpenkappløp i kjølvannet av den massebaserte nasjonalismen på slutten av Europas 1800-tall.

I Norge markerer 1905 og unionsoppløsningen sluttsteinen og kulminasjonspunktet for de tendenser som her er antydnet. Forsvaret deltok. Og forsvaret kom betydelig styrket ut av kampen for et selvstendig Norge. Det befestet også det stolte, norske selvbildet som oberst Angell var med å formidle, og som for eksempel historikeren Halvdan Koht oppsummerte med disse ord om et like stolt folk - boerne - som ikke vek tilbake for å ta kampen opp med verdens mektigste rike: "burarne var krye av å vera bønder ... og dei lika ikkje kommandering og storboden tiltale",⁵²

Litteratur

- [Aall] 1948. *Breve fra slegten Aalls arkiv*, Oslo.
- Andersen, Roy 1996. *Den militære opprustningens betydning for utfallet av unionskonflikten mellom Norge og Sverige 1892-1905*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Angell, Henrik 1914. "Norsk idræt", i W. C. Brøgger et al. (red.), *Norge 1814-1914*. Kristiania, s. 254-259.
- Berg, Jens Christian 1830. *Historisk Underretning om Landværnet, tilligemed nogle Efterretninger om Norges staaende Hær i Almindelighed*, Christiania.
- Berg, Roald 1995. *Norsk utenrikspolitikks historie*. Bd. 2. *Norge på egen hånd 1905-1920*, Oslo.
- Bergsgaard, Arne 1932. *Ole Gabriel Ueland og bondepolitikken*. Bd. I, Oslo.
- Blomqvist, Theodor 1917. *Den första unionskommittén (1839-1844) jämte en översikt över unionsrevisionismens ditillsvarande utveckling*, Lund.
- Børresen, Jacob 1993. *Kystmakt. Skisse av en maritim strategi for Norge*, Europa-programmet, Oslo.
- Celsing, Dag 1993. *Allmänna väg- och broarbeten i Sverige 1841-1870*, Working Paper. Dept. of Hist. of Science and Technology. Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholm.
- Christoffersen, Bjørn 1978. *Vårt forsvars historie. En oversikt fram til 1940*, utg. Forsvarets krigshistoriske avdeling, Oslo.
- Crevelde, Martin van 1991. *Technology and war: from 2000 B.C. to the present*, London.
- Fosli, Halvor 1996. *Kvite kull og svarte får. Ingeniører i norsk skjønnlitteratur*, Oslo.
- Gat, Azar 1992. *The development of Military Thought: The Nineteenth Century*, Oxford.
- Hjort, Johan 1914. "Havforskning", i W. C. Brøgger et al. (red.), *Norge 1814-1914*, Kristiania, s. 97-101.
- Hobson, Rolf 1998. *Imperialism At Sea. Naval Strategic Thought, the Ideology of Sea Power and the Origins of the Tirpitz Plan, 1875-1914*, doktoravhandling, Institutt for forsvarsstudier.

Karl Johan 1935. *Karl Johans brev till Riksståthållaren Mörner 1816-1818*, utg. Sofie Aubert Lindbæk, Stockholm.

Knutsen, Jan Normann 1978. *Militærpolitikk på 1800-tallet. Johan Sverdrups innsats*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Koht, Halvdan 1899. *Transvaal og burarne*, Kristiania.

Kristiansen, Tom 1997: I. "'Russerne ødelægge os; de berøve os vor Næring'. Norge og Russland i nord til ca. 1820", i *Historisk tidsskrift* 1/1997, s. 20-49.

Kristiansen, Tom (utg.) 1997: II. *Sjømiliter suverenitetshevdelse langs finnmarskysten i 1816. Sekondløytmant Thomas Konows dagbok*. Norsk Tidsskrift for Sjøvesens skriftserie, nr. 4, Stavanger.

Langholm, Sivert 1966. *Stillingsretten i norsk vernepliktsdebatt*, Oslo.

Maseng, Einar 1914. "Den norske hær 1814-1914", i W. C. Brøgger et al. (red.), *Norge 1814-1914*, Kristiania, s. 242-248.

Meydell, J. G. 1840. *Forelæsninger over de forenede Rigers Forsvar eller deres saakaldte militaire Topographie*, Christiania.

Munthe, C. O. 1914. *Den norske hær indtil 1814*, Kristiania.

Myhre, Jan Eivind 1990. *Oslo bys historie. Bd. 3. Hovedstaden Christiania fra 1814 til 1900*, Oslo.

Mörner, Carl 1938. *Stattholder Carl Mörners brev til Carl Johan 1816-1818*, utg. Sofie Aubert Lindbæk & Reidar Omang, Oslo.

Nielsen, Yngvar 1914. "Norges samfærdselsmidler", i W. C. Brøgger et al. (red.), *Norge 1814-1914*, Kristiania, s. 1-19.

Rafto, Thorolf 1954. *Telegrafverkets historie 1855-1955*, Bergen.

Riste, Olav 1993. "Norsk tryggingspolitikk frå isolasjonisme til atlantisk integrasjon", i *Historisk tidsskrift* 3/1993, s. 318-332.

Roe Smith, Merrit (ed.) 1985. *Military Enterprise and Technological Change. Perspectives on the American Experience*, Cambridge, Mass., London.

Sannes, John 1959. *Patrioter, intelligens og skandinavier. Norske reaksjoner på*

skandinavismen før 1848, Oslo.

Schnitler, Carl W. 1989. *Slægten fra 1814* (1911), Oslo.

Sejersted, Francis 1997. "Den gamle og den nye kommunikasjonsstat", i *Nytt Norsk Tidsskrift* 3/1997: 216-227.

Skjæveland, Yngve 1996. *Nasjonal retorikk i Det norske Nationalblad 1815-1821*, KULTs skriftserie nr. 62. Oslo, Norges forskningsråd.

Solstad, Dag 1990. *Medaljens forside. En roman om Aker*, Oslo.

Sunnanå, Olav 1967. *Johannes Steen. Statsminister og parlamentarisk førar*, Oslo.

Terjesen, Bjørn 1997. *Betingelser for den fredelige oppløsningen av den svensk-norske unionen i 1905*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.

Wergeland, Henrik 1997. *Norges konstitusjons historie (1840-43)*, Oslo.

Åselius, Gunnar 1994. *The "Russian Menace" to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Élite in the Age of Imperialism*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 51, Stockholm.

Noter

- ¹Artikkelen er en lett bearbejdet versjon av et notat som ble lagt fram til drøfting for styringsgruppen og medforfatterne på forskningsprosjektet *Norsk forsvarshistorie* i november 1997. Prosjektet skal resultere i et fem-bindsværk, hvor forfatterens bidrag skal dekke perioden 1814-1905.
- ²[Aall] 1948:132 (brev til Carsten Anker, 24. okt. 1814).
- ³Schnitler 1989:60.
- ⁴Sejersted 1997:220f.
- ⁵Nielsen 1914:6 og passim.
- ⁶Hjort 1914:97. For 1816-eskadren, se Kristiansen 1997;II:15.
- ⁷Roe Smith 1985:10-13.
- ⁸Myhre 1990:274.
- ⁹Smst.
- ¹⁰Solstad 1990: 32ff; Fosli 1996:37.
- ¹¹Celsing 1993:10.
- ¹²Se Terjesen 1997.
- ¹³Gat 1992:4, 53.
- ¹⁴Åselius 1994:76.
- ¹⁵Kristiansen 1997;I og II.
- ¹⁶Mörner 1938:67.
- ¹⁷Opphevelsen av Kiberg-rettighetene i 1911, iverksatt 1. januar 1913. Se Berg 1995:128f. Pomorhandelen fortsatte til første verdenskrig.
- ¹⁸Smst.:53.
- ¹⁹Wergeland 1997:547. Se også Riste 1993.
- ²⁰Smst.
- ²¹Se Sunnanaa 1967.
- ²²Berg 1995:43.
- ²³Angell 1914:254.
- ²⁴Skjæveland 1996:119.
- ²⁵Schnitler:36.
- ²⁶Skjæveland 1996:169f.
- ²⁷Bergsgaard 1932:203f.
- ²⁸Fougstad, sit. et. Sannes 1959:115.
- ²⁹Meydell 1840.
- ³⁰Se Andersen 1997 og Terjesen 1997.
- ³¹Børresen 1993:75-81; Hobson 1998:111-130, 217-226.
- ³²Meydell 1840:362.
- ³³Berg 1830:223, 334, note 252b.
- ³⁴Maseng 1914:243.
- ³⁵Rafto 1954:24.
- ³⁶Christophersen 1978:129ff.
- ³⁷Maseng 1914:243.
- ³⁸Blomqvist 1917:179; Munthe 1914:234; Knutsen 1978:3.
- ³⁹Kristiansen 1997;I:39.
- ⁴⁰Christophersen 1978:113.
- ⁴¹Langholm 1966.

- ⁴²Berg 1830:237.
- ⁴³Maseng 1914:245.
- ⁴⁴Karl Johan 1935:IV.
- ⁴⁵van Creveld 1991:97, 170f.
- ⁴⁶Hobson 1998:40, 29.
- ⁴⁷Åselius 1994:47.
- ⁴⁸Hobson 1998:44f.
- ⁴⁹Smst.
- ⁵⁰Andersen 1997.
- ⁵¹Sit. et. Knutsen 1978:97.
- ⁵²Koht 1899:7.

English summary

Nation - union - profession. The 19th century Norwegian defence

As a consequence of the Napoleonic Wars Norway seized sovereignty in May 1814. In November, after having been defeated by Sweden in a short war, she was forced into a personal union with that country. Her military forces were however not entirely subordinated to the Swedish needs, as parts of her army according to the 1814 constitution - which was accepted by the new king - could not be used outside her borders. This exclusively national component of the army was from the beginning insignificant as it was not organised and consequently existed on paper only. But during the 19th century the national part of the military apparatus was successively and substantially strengthened and simultaneously brought under parliamentary control. In 1905 therefore the Norwegian army and navy were able to, and truly did, contribute to the peaceful dissolution of the Swedish-dominated union. Such is the traditional historical picture of the development of Norwegian self government even over the army during the century that in general European history is characterised by nationalism, nationalisation and the arms race.

The article, which is the first presentation of a research project on the history of Norwegian defence from the Middle Ages to the present, pleads that the development of the Norwegian army and navy during the 19th century must be studied within a broader context. The 19th century in European history was dominated by industrialism, democratisation, the scientific revolution and first and foremost the professionalism. The author claims that the Norwegian military apparatus was an important element in the general national consolidation of the century. The officers had specific qualifications and competence for playing an active part in the forging of the country. Because of the lack of national institutions for educating civil engineers, the officers were the only profession that could construct the roads, canals and harbours that were preconditions for industrialisation and economic

growth. The international technological revolution - the "rail-rifle-telegraph" revolution of the period - on the other hand tended to increase both costs as well as the expert status of the officers and thus speeded up the process of professionalism even in the military sector. The democratic development during the latter part of the century stimulated open competition between different military branches as well as debates on competing military doctrines. The democratic, the nationalistic and the technological progress were munitions in the arms race - in Norway as world-wide. The professionalization of the military participated in the forming of the national self-image of a small, freedom-loving and brave people who were both willing to and capable of resisting any opponent.